

Osoby s mentálním postižením a potřeba sexuální výchovy a

DOC. PHDR. DANA ŠTĚŘBOVÁ, PH.D.

V součinnosti své pedagogické, výzkumné a publikační činnosti se zaměřuje na problematiku rodin s dětmi se zdravotním postižením a věnuje se oblasti náhradní rodinné péče. Významná část její publikační činnosti je věnována otázce sexuality osob s mentálním postižením. Je autorkou monografií, kapitol v odborných publikacích, odborných a vědeckých statí v recenzovaných sbornících a odborných recenzovaných časopisech, učebních textů a recenzí v ČR i v zahraničí. Je členkou vědecké rady Společnosti pro plánování rodiny a sexuální výchovu (SPRSV), členkou Českomoravské psychologické společnosti a Asociace klinických psychologů. Aktivně pracuje v neziskovém sektoru v Nadaci Charty 77 jako členka Rady Konta Bariéry a jako členka projektu Sport bez bariér.

Sexuální práva jsou lidská práva a lidé s mentálním postižením, ať už žijí v rodině či v domově pro osoby se zdravotním postižením, mají právo být sexuální. Přístup společnosti ke službám lidem s mentálním postižením musí vycházet z jejich potřeb – služby mají být poskytovány v místě jejich bydliště a je třeba jim zajistit život v co nejméně omezujícím prostředí, právo na soukromí a možnost využívat alternativní služby komunitního typu (Helsinská deklarace o rovnosti a službách pro lidi s mentálním postižením – 1996, podrobněji viz Švarcová, 2003).

■ **Text: Doc. PhDr. Dana Štěřbová, Ph.D.,**
Katedra společenských věd
v kinantropologii, Fakulta tělesné
kultury Univerzity Palackého v Olomouci
Foto: Fotky & Foto

Důležitý aspekt ve filozofii sexuality osob s mentálním postižením je uznání vztahů lásky, sexuální identity a sexuálního vyjádření jako bytostných aspektů štěstí (Regional Residential Services Society, 1998). McCabe, Cummins, Deeks (2000) uvádějí, že lidé s postižením mají nižší vědomosti ohledně sexuality, objevují se častěji negativní pocity ve spojitosti se sexualitou, někteří neměli nikdy sexuální styk. Avšak dospělí s mentálním postižením v zařízeních poskytujících sociální služby zažívají významné vztahy intimity. Je třeba je respektovat a podporovat (Mandzánková, Hornák, 2009). Klienti s mentálním postižením ale na rozdíl od jiných potřebují větší míru ochrany a učení se vhodným projevům v sexuálním chování nejen pro rozvoj vzájemných partnerských vztahů, ale i pro svou ochranu před sexuálním zneužitím.

Lumley a Miltenberger (1997) upozorňují na to, že jedinci s mentálním postižením musí získat tři dovednosti:

- a) být schopni rozpoznat situaci jako nebezpečnou;
- b) umět reagovat takovým způsobem, kterým by nejlépe ze situace unikli;
- c) oznámit tuto skutečnost, s níž byli konfrontováni, někomu, kdo je k tomu určený.

Titíž autoři pak poukazují (s odkazem na výzkumy dalších odborníků), že úroveň rizika sexuálního zneužití se zvyšuje:

- omezenou představou osob s mentálním postižením o sexu;
- jejich vyšší vázanosti na požadavky autorit;
- nižší úrovni sociálních dovedností, které jsou pro oznámené situace nezbytné;
- nižší dovedností vyhodnotit situaci jako nebezpečnou a učinit správné rozhodnutí;
- nedostatečnými komunikačními dovednostmi.

Pracovníkům v přímé péči, kteří se každý den setkávají s projevy sexuálního chování klientů s mentálním postižením, by pomohlo povědomí o hranicích a limitech, které by jim umožnily vhodně přistupovat k projevům sexuality uživatelů sociálních služeb. Optimální nastavení by bylo stanoveno následujícími faktory:

Dospělí s mentálním postižením v zařízeních poskytujících sociální služby zažívají významné vztahy intimity. Na rozdíl od jiných potřebují větší míru ochrany a učení se vhodným projevům v sexuálním chování nejen pro rozvoj vzájemných partnerských vztahů, ale i pro svou ochranu před sexuálním zneužitím.

osvěty v sociálních službách

- a) Vytvořit rámec, vnitřní pravidla a směrnice v institucích – zařízeních sociálních služeb obsahující postojový systém k sexualitě klientů s mentálním postižením. Takovými souhrny bývá v zahraničí (i u nás v některých domovech) nazýván protokol o sexualitě, protokol o vztazích, protokol o sexualitě a sexuálním zneužití apod. Vzorem jim může být publikace vydaná Společností pro plánování rodiny a sexuální výchovu – SPRSV (Štěrbová, D., 2009). Takováto směrnice je v zahraničí závazná pro všechny pracovníky zařízení, uživatele služeb, opatrovníky.
- b) Povinné vzdělávání pracovníků v přímé péči v zařízeních sociálních služeb. Předpokládá se orientovanost v problematice sexuality osob s postižením i u vedoucích pracovníků zařízení.
- c) Povinná příprava cílových skupin sexuální výchovy. Je potřeba vzdělávat nejen klienty, ale i rodiče, vychovatele, učitele, budoucí profesionály včetně lékařských profesí, právníky atp.

Použila jsem termín *závazné vytvoření rámce pravidel vztahujících se k sexualitě* a termín *povinná příprava* z důvodu, že problémy reality života v zařízeních (ač zatím bez výzkumů v České republice) s vysokou mírou pravděpodobnosti i u nás korespondují se zjištěními ze zahraničí, že sexuální chování nepoučených osob s mentálním postižením je rizikové a vede k trestným činům. Vycházím též ze sdělení pracovníků, a to z jejich vstupních očekávání na seminářích k sexualitě (viz níže) a z jejich popisu situací klientů. Rizikové sexuální chování vyplývá z nedostatku informací zainteresovaných, který neumožňuje uživatelům činit informovaná rozhodnutí v oblasti sexuality, včetně otázek jako jsou bezpečné sexuální praktiky, ochrana před pohlavními nemocemi apod. Nejistoty ze sexuální orientace, rizika sexuálního zneužívání, sexuálního obtěžování, nedostatečná ochrana před fyzickým, sexuálním a emočním zneužíváním a před sexuálními vztahy s personálem jsou pravděpodobně v zařízeních sociálních služeb běžnějšími jevy, než by se předpokládalo. Jedinci s mentálním postižením nečiní informovaná rozhodnutí dle své volby. K tomu je nezbytná cílená sexu-

ální výchova (Štěrbová, 2011; Štěrbová & Rašková, 2013).

V souladu s dobrou praxí zahraničních modelů je vhodné přijmout nutnost a potřebu zvýšit schopnost uživatele pro:

- rozpoznání znaků sexuálního obtěžování nebo chování majícího rysy trestného činu;
- zvýšení znalostí o sexualitě;
- zvýšení užívání vhodných sexuálních výrazů;
- získání vědomostí a dovedností, jak se chránit před sexuálním zneužitím (pohlavním zneužitím) a sexuálním obtěžováním;
- zlepšení přiměřeného sociálního kontaktu s druhými lidmi, aby osoba s mentálním postižením nebyla obviňována ze sexuálního obtěžování či zneužívání.

Nebude-li tomuto věnována pozornost, pak se ani pracovníci nebudou cítit bezpečně v prostředí, kde mají poskytovat sociální služby a kde mají vést klienty v rámci transformačního procesu k co nejvíce samostatnému životu. Vzhledem k nejasnosti podmínek v problematice sexuality jsou pracovníci vystaveni neúměrnému tlaku a zátěži, jsou tak nuceni přejímat odpovědnost za klienta,

za zákonného zástupce, za opatrovníka. A současně platí, že jsou někdy zákonní zástupci (rodiče a opatrovníci) méně respektováni, nejsou informováni a nemají možnost zasáhnout do problémů v sexualitě svých dětí či opatrovanců s mentálním postižením.

Z analýzy dokumentů k sexualitě a vztahům, jež existují v zařízeních poskytujících sociální služby osobám s mentálním postižením v České republice, vyplývá, že je vhodné věnovat se ve vzdělávání uživatelů i poskytovatelů takovým situacím, které jsou některou ze stran hodnoceny jako chování problémové, nevhodné či trestné. Jde např. o situace, kdy:

- Klient vyžaduje fyzický kontakt od pracovníka a nejde o poskytování pomoci při hygieně.
- Klient vyžaduje pozornost klienta (vyjadřuje, že je zamilovaný).
- Klient se neustále ptá: „Máš mě rád/a?“
- Rodič vyžaduje po pracovnících, aby jeho dítě brali za vlastní.
- Klient „pošouchuje“ pracovníky.
- Mezi klienty je nevyřešený vztah (se sexuálním podtextem).
- Dochází k masturbaci na veřejnosti.

»»» 20

Osoby s mentálním postižením

a potřeba sexuální výchovy a osvěty v sociálních službách

19 <<<<

- Existuje nerovnocennost partnerů (mentální úroveň) – může jít o zneužití.
- Klient je ve vztahu se dvěma či více partnerkami (uživatelkami služeb).
- Klient sleduje sexografii a láká ostatní klienty ke společnému sledování.
- Pracovník se stane nečekaně svědkem sexuálních praktik klientů.
- Klient vyžaduje po pracovníkovi řešení osobních situací (např. aby mu domluvil schůzku s jiným klientem).
- Pracovník si všimne, že jiný pracovník má sexuálně zabarvené projevy (verbální i nonverbální) ke klientovi.

Koresponduje to s vyjádřeními a otázkami pracovníků v seminářích zaměřených na problematiku sexuality, které jsou realizovány SPRSV Praha:

„Chceme se naučit postupy, dozvědět se názor odborníka.“

„Chybí nám komplexní informace pro vzdělávání klientů.“

„Jak máme provádět klienta sexuálním životem?“

„Jaký je správný způsob, jak nakládat s informacemi o sexualitě?“

„Vůbec nemáme informace jak začít, jak uchopit sexualitu klientů.“

„Jak a s čím seznamovat klienty?“

„Chtěli bychom vědět, jak pojmut sex.“

„Jak je tomu se sexualitou osob s těžkým mentálním postižením a jejich sexuálním uspokojením?“

„Jak rozvíjet vztahy klientů?“

„Jak rozlišit zneužívání a vztah?“

„Co máme dělat, když jsou spolu klienti, kteří jsou mentálně postižení a ti, kteří mají jiné diagnózy?“

„Jak rozlišovat psychické a emoční depresi a sexuální chování – objímání, hlazení?“

„Klient 55 let plně způsobilý k právním úkonům si to jde udělat na schizofreničce, která se při tom usmívá... Může to tak být? Může se jí to líbit?“

„Klient má sexuální styk s otcem. Klient se ukáží na kolenou matky. Je to normální?“

„Je obtěžování trestný čin? Jak máme postupovat?“

„Jak se dívat na sexuální vztahy mezi zaměstnanci a klienty?“

„Jak se dívat na sexualitu v párech?“

„Jak máme přistupovat ke vztahům, kde je jeden klient omezen ve způsobilosti k právním úkonům, druhý ne a mají spolu poměr?“

„Co se sexuální agresí u klientů?“

„Co s obnažováním klientů na veřejnosti?“

„Co s promiskuitou u klientů?“

„Co s manželstvími (resp. pseudomanželstvími), která jsou uzavírána v ústavních zařízeních – jak je o ně postaráno?“

„Je-li opatrovníkem stanoven někdo ze zařízení, jak s ním projednávat otázky sexuality? Je to střet zájmů?“

„Klientka je nezpůsobilá k právním úkonům, bývá na prázdniny doma, kde má partnera. Stýkají se intimně a on jezdí za ní do zařízení. Co s tím?“

„Co mám dělat, když klient masturbuje na veřejnosti – na ulici, v zařízení, na čtyřsedadle v autobuse, nad slabšími klienty?“

„Máme pomáhat při masturbaci?“

„Jak máme zabránit promiskuitě u ženy, která byla do 33 let doma s matkou a po úmrtí matky v zařízení sociálních služeb vyhledává muže a střídá je?“

„Jak mám přistupovat ke klientovi, který nekomunikuje a zneužívá klienty na WC?“

„Co máme dělat, když klient osahává personál a domluvy nepomáhají?“

„Co máme dělat, když si klient vyhlédl klienta s nižším IQ?“

„Co máme dělat, když se válejí po sobě? Může jít o pseudolesbický vztah?“

„Klienti spolu žijí, ale potřeba častosti sexuálního styku je u klienta větší než u klientky a ta se s tím svěřuje klíčovému pracovníkovi. Co s tím?“

(Štěrbová, Pardubice 2007)

Pokud jsem na téma pohlavního zneužití a obdobných příkladů diskutovala s našimi odborníky z oblasti práva, psychologie, sexuologie či gynekologie, dostávalo se mi odpovědi od „To není možné...“ až po „Všechno je možné...“. Odpovědi vycházely z jejich postojů k sexualitě osob s mentálním postižením a z jejich vlastní zkušenosti, kterou s osobami s mentálním postižením z domovů pro zdravotně postižené ze své praxe mají. Taktéž pracovníci v přímé péči reagují různě, na základě svých postojů k sexualitě, ať už s oporou v tom, že uživatel služeb má možnost volby („Je to jejich volba, nemůžeme nikomu v ničem bránit.“), nebo na základě názoru, že klienti potřebují ochránit, neboť

jsou vystaveni trestným činům, nejsou schopni rozpoznat důsledky svého chování ani dát informovaný souhlas, zejména nedostalo-li se jim potřebných informací. Na sexuologických kongresech v Pardubicích opakovaně zaznělo, že i osoba s mentálním postižením zbavená způsobilosti k právním úkonům může být pachatelem trestného činu – i v souvislosti se sexualitou. K tomu je v zahraničí zdokumentováno vysoké procento sexuálního zneužívání a obtěžování osob s mentální retardací.

Na základě zkušeností, které jsem získala z konzultační činnosti v sociálních službách poskytujících služby osobám s mentálním postižením, a ze sdělení pracovníků na vzdělávacích akcích vyplývá:

- Pracovníci v přímé péči mají nedostatečné dovednosti vyhodnotit situaci jako nebezpečnou a učinit rozhodnutí – nevědí zda, kdy a jak zasáhnout v případech sexuálního chování klienta tak, aby neomezili jeho práva či ochránili práva dalších uživatelů sociální služby.
- Pracovníci v přímé péči mají nedostatečné komunikační dovednosti, nevědí, jakým způsobem mluvit s klienty o sexualitě, popř. neznají metody komunikace, kterými by předali osobě s mentálním či kombinovaným postižením potřebné informace o sexualitě.

Považuji vzdělávání v problematice klientů s mentálním postižením a nácvik praktických dovedností jak se sexualitou klientů „zacházet“ u pracovníků v přímé péči za potřebné až nezbytné. Důvod je nejen naplnění práv klientů, ale zejména zabezpečení systému prevence. Potřebu vzdělávání zaměstnanců v přímé péči si uvědomují v České republice i ředitelé zařízení, kteří nechávají proškolit své zaměstnance, staví se pozitivně k protokolu o sexualitě a vztazích a věnují pozornost zákonným zástupcům, opatrovníkům a klientům.

Pracovníci v přímé péči mají nedostatečné dovednosti vyhodnotit **situaci** jako **nebezpečnou** a učinit rozhodnutí – nevědí **zda, kdy a jak zasáhnout v případech sexuálního chování klienta tak, aby neomezili jeho práva či ochránili práva** dalších uživatelů sociální služby.

Aktivita SPRSV k řešení ochrany práv osob s mentálním postižením v oblasti sexuality byla zřejmá již v roce 2008, kdy D. Štěrbová a Z. Prouzová zaslaly ministryni vlády České republiky pro lidská práva a menšiny Džamile Stehlíkové důvodovou zprávu „Ochrana práv uživatelů sociálních služeb – cílené vzdělávání v oblasti sexuální výchovy osob s mentálním postižením (pro pracovníky poskytující sociální služby a pro uživatele sociálních služeb – osoby s mentálním postižením)“ ze dne 18. 2. 2008, z níž vyjímám:

„V České republice se neřeší problém, v jaké míře je osoba s mentálním postižením schopna dát tzv. **kvalifikovaný (informovaný) souhlas** se sexuálním vyjádřením (sexuální aktivitou). Při posuzování kompetentního souhlasu v sexuální aktivitě je třeba zaměřit se na to, zda si klient uvědomuje důsledky sexuální aktivity. Domníváme se, že by právní analýza mohla dojít ke zjištění, že dochází k porušování zákonů, nejen Zákona o sociálních službách, zejména v bodech, kdy se nerespektují standardy kvality sociálních služeb (podrobně viz Sbírka zákonů č. 505/2006, částka 164, Příloha č. 2). Nejsou respektována lidská práva, ba dokonce jsou porušována lidská práva. A zařízení musí dodržovat všechny právní aspekty naší republiky, stejně jako se držet listin a dokumentů hájících obecně práva osob i osob s mentálním postižením. Jde např. o Chartu sexuálních a reprodukčních práv IPPF (IPPF, 1995) – podrobněji viz <http://content.ippf.org/output/ORG/files/6385.pdf>, Deklaraci sexuálních práv (Valencie, Španělsko, 20. 6. 1997), Všeobecnou deklaraci lidských práv (10. 12. 1948, Charta OSN), Evropskou sociální chartu (1961, Rada Evropy), Deklaraci práv zdravotně postižených osob (Valné shromáždění OSN, 1975), Standardní pravidla pro vyrovnání příležitostí pro osoby se zdravotním postižením (28. října 1993, Valné shromáždění OSN), Helsinskou deklaraci o rovnosti a službách pro lidi s mentálním postižením (1996) aj. Považujeme za nezbytné, aby MPSV reagovalo na zjišťované skutečnosti a reagovalo vstřícně ke vzdělávání poskytovatelů a uživatelů sociálních služeb v oblastech sexuální výchovy.

Odůvodnění:

Předpokládáme, že při rozvoji a kultivování sexuálního života osob s mentálním postižením a při vzdělávání zaměstnanců musí být zachován standardní postup, tak jak je ověřený v zařízeních obdobného typu v zahraničí. Je nezbytné, aby byli zaměstnanci pravidelně proškoleni v otázkách sexuality a vztahů u osob s mentálním postižením a měli k dispozici odborné zázemí. Mírně tím dostatek odborných materiálů a možnost konzultací s odborníky, nezávislémi na chodu zařízení. Byli bychom rádi, povedlo-li by se, aby každé zařízení poskytující sociální služ-

bu osobám s mentálním postižením vytvořilo dokument (vnitřní směrnici) vztahující se k sexualitě a k sociálně sexuálním vztahům a k ochraně před sexuálně přenosnými nemocemi. Dokument by měl vycházet z platné legislativy a měl by plně respektovat filozofii zařízení a naplňovat práva osob s mentálním postižením.

K náhledu na tuto oblast lze využít informací z odborných konferencí (např. 2004, Hradec Králové, Pardubice 2005, 2006, 2007), o základech sexuality osob s mentálním postižením se můžeme dozvědět více ve skriptech *Sexualita osob s mentálním postižením* (2007). Dále odkazujeme na internetové stránky občanských sdružení, která poskytují sociální služby osobám s mentálním postižením a tato sdružení často spolupracují s odborníky v této oblasti. Např. Společnost DUHA, Modrý klíč – sdružení pro pomoc mentálně postiženým občanům (<http://www.modry-klic.cz/>), Orfeus – občanské sdružení (<http://www.Orfeus-cr.cz>), Společnost pro plánování rodiny, Praha (<http://www.planovanirodiny.cz>)...

Dopis zůstal bez odezvy.

Jsem ráda, že se problematice sexuality věnuje pozornost v časopise, který má moc rozhybat a měnit postoje k problematice sexuality osob s mentálním postižením v domovech pro osoby se zdravotním postižením v České republice. O situaci na Slovensku se lze dočíst v monografii S. Lištiak Mandzákovej (2013) *Sexuální a partnerský život osob s mentálním postižením*, kterou vydalo nakladatelství Portál.

Literatura:

- Mandzákovej, S. – Horňák, L. (2009). *Sexuální výchova a příprava na partnerstvo osob s mentálním postižením*. Prešovská Univerzita v Prešove. Prešov.
- Lištiak Mandzákovej, S. (2013). *Sexuální a partnerský život osob s mentálním postižením*. Praha: Portál.
- Lumley, V. A. – Miltenberger, R. G. (1997). *Sexual abuse prevention for persons with mental retardation*. *American Journal on Mental Retardation*, 101, 459–472.
- McCabe, M. P. – Cummins, R. A. – Deeks, A. A. (2000). *Sexuality and Quality of Life Among People with Physical Disability*. *Sexuality and Disability*, Vol. 18, No. 2. Pp. 115–123.
- McCarthy, M. – Thompson, D. (1998). *Sex and the 3R's: Rights, Responsibilities and Risks*. Brighton: Pavilion.
- Regional Residential Services Society (1998). *Relationships & Sexuality. A Guide to Policy for Individuals with Intellectual Disabilities and their Residential Service Providers*. Dartmouth.
- Štěrbová, D. (2011). *Sexualita zdravotně postižených*. In Šulová, L. – Fait, T. – Weiss, P. *Výchova k sexuálně reprodukčnímu zdraví*. Praha: MAXDORF. Pp. 365–377.
- Štěrbová, D. (2009). *Sexuální výchova*

- a osvěta u osob s mentálním postižením. *Strategie odborných služeb a modelový protokol sexuality a vztahů*. Praha: SPRSV.
- Štěrbová, D. (2012). *Rizika v sexuálním vzdělávání osob se zdravotním postižením*. In *Sborník referátů* (pp. 78–84). Brno: Kovář Petr – CAT Publishing.
- Štěrbová, D. (2012). *Osoby s mentálním postižením: sexualita a komunikace*. In *Sborník referátů* (pp. 136–144). Brno: Kovář Petr – CAT Publishing.
- Štěrbová, D. – Prouzová, Z. (2008). *Ochrana práv uživatelů sociálních služeb – cílené vzdělávání v oblasti sexuální výchovy osob s mentálním postižením (pro pracovníky poskytující sociální služby a pro uživatele sociálních služeb – osoby s mentálním postižením)*. *Potřeba zavedení sexuální osvěty osob s mentálním postižením do standardů kvality sociálních služeb*. Důvodová zpráva pro MPSV 18. 2. 2008.
- Štěrbová, D. – Rašková, M. (2013). *Sexuální výchova a pomáhající profese – protokol sexuality a vztahů jako prevence rizik sexuálního násilí a sexuálního zneužití osob s mentálním postižením v zařízeních poskytujících sociální služby* (pp. 106–123). In S. Lištiak Mandzákovej, D. Marková, L. Horňák (Eds.).: *Sexualita a postiženutí*. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, Pedagogická fakulta, 2013.
- Švarcová, I. (2003). *Mentální retardace*. Praha: Portál.

INZERCE

Společnost pro plánování rodiny a sexuální výchovu v Praze

nabízí od roku 2005 vzdělávací semináře pro pracovníky v sociálních službách v oblasti přístupu k sexualitě osob s mentálním postižením www.planovanirodiny.cz/clanky/smp

A. ZÁKLADNÍ ČÁST

Úvod do sexuální výchovy a osvěty u osob s mentálním postižením I a II

B. ROZŠIŘUJÍCÍ, PRAKTICKÁ ČÁST

Úvod do praxe sexuální výchovy a osvěty osob s mentálním postižením I a II

Kurz jsou akreditovány MPSV každý zvlášť v rozsahu osmi hodin, pro sestry či další zdravotníky bývá akreditován také každý díl zvlášť a oceněn 4 kreditními body. Kurz má dvě podoby – buď přijíždí jednotliví účastníci do místa semináře, zpravidla Praha, nebo se seminář uskuteční přímo v určitém zařízení.